

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ SLAVYAN UNİVERSİTETİ

Əlyazması hüququnda

TOFİQ SƏFƏR OĞLU QULİYEV

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ İDİOMATİKLIK VƏ
İDİOMLARIN TRANSFORMASIYA YOLLARI

10.02.20 – Müqayisəli-tarixi və müqayisəli-tipoloji dilçilik

Filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın

AVTOREFERATI

BAKİ – 2012

Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir.

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor
Azad Yəhya oğlu Məmmədov

Rəsmi opponetlər: filologiya elmləri doktoru, professor
Sevinc Abbasqulu qızı Məhərrəmov

filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Elmar Baba oğlu Nəcəfov

Aparıcı təşkilat: AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Nəzəri və tətbiqi dilçilik
şöbəsi

Müdafiə “ ____ ” _____ 2012-ci il saat _____ -da Bakı Slavyan Universiteti nəzdində filologiya elmləri üzrə doktorluq və fəlsəfə doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunan dissertasiyaların müdafiəsini keçirən D.02.071 Dissertasiya Şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ 1014, Bakı şəhəri, S.Rüstəm küçəsi 25

Dissertasiya ilə Bakı Slavyan Universitetinin kitabxanasında tanış olmaq olar.

Avtoreferat “ ____ ” _____ 2012-ci il tarixində göndərilmişdir.

D.02.071 Dissertasiya Şurasının elmi katibi,
filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Muqimova Natella

DİSSERTASIYANIN ÜMUMİ SƏCİYYƏSİ

Mövzunun aktuallığı. İnsanın nitq fəaliyyəti dilin bütün digər vahidləri kimi, idiomatik vahidlərin də əmələgəlmə mənbəyidir. Xalqın təfəkkür tarixinin inkişaf pillələrini, onun milli mədəniyyətini, digər xalqlarla siyasi, iqtisadi, ictimai əlaqələrini dərinlən öyrənməyə imkan verən idiomatik birləşmələr çox qədim tarixə malikdir və istər sadaladığımız həmin sahələrin öyrənilməsi, istərsə də müxtəlif dillərdə idiomaların yaranması, idiomatikanın formalaşması və inkişafının izlənməsi, müxtəlif xalqların təfəkkür tərzində, mədəniyyətində, məişətində olan və bu və ya digər şəkildə dildə təcəssüm edən oxşar və fərqli cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi baxımından aktualdır.

Çağdaş dövrdə ingilis dili insanlar arasında ən çox istifadə edilən ünsiyyət vasitəsidir. İngilis dilindəki idiomatik ifadələrin işlənmə mexanizminin açılıb göstərilməsi müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin kommunikasiyası prosesində idiomatika sahəsində ortaya çıxan bir sıra tipik çətinliklərin müəyyənləşdirilməsinə və onların aradan qaldırılması üçün mexanizmlərin işlənilib hazırlanmasına kömək edə bilər. Hər hansı milli dilin idiomatikasının dərinlən öyrənilməsi həmin dilin dərinlən mənimsənilməsində əsas halqalardan biridir və eləcə də bu dilin daşıyıcılarının zəngin, rəngarəng və bir qədər də sirli aləmlərinə açılan pəncərədir. Dissertasiyanın mövzusu həm də bununla aktualdır.

Tədqiqatın obyektı ingilis və Azərbaycan dillərində olan idiomatik ifadələrdir.

Tədqiqatın predmetini müxtəlif tipologiyaya malik ingilis və Azərbaycan dillərində idiomatiklik və onların bu dillərin birindən o birinə transformasiya yolları təşkil edir.

Tədqiqatın məqsədi ingilis və Azərbaycan dillərində idiomatikanın ümumi və fərqli cəhətlərini üzə çıxarmaq və bununla da əslində bu dillərdə idiomaların əmələgəlmə tarixi və inkişaf yolunu aydınlaşdırmaqdır.

Tədqiqat işinin vəzifələri idiomatikanı maraqlı dil hadisəsi kimi fundamental tədqiq etməklə, bir sıra problemləri ardıcıl və ətraflı şəkildə öyrənmək, tarixi-müqayisəli fonda dərinlən araşdırma aparmaq, bu baxımdan idiomatikanın mahiyyətinə varmaq, onun bir sıra qaranlıq cəhətlərini aydınlaşdırmaq üçün idiomatikanın xalqın təfəkkürü, onun həyat təzi ilə bağlılığını öyrənmək və onların ingilis və Azərbaycan dillərində əks oluna bilmə imkanlarını aşkarlamaq, bir sözlə, həmin dillərin idiomatik mənzərəsini yaratmaq və bu dillərdə idiomatik vahidlərin linqvistik təbiətini müəyyənləşdirməkdir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. İdiomların yaranması, təşəkkülü və inkişafı prosesinin elmi xarakteristikasını vermək üçün mütləq ayrı-ayrı dövrlərin idiomatik sistemi tədqiq edilməlidir. Bu baxımdan bu gün ingilis və Azərbaycan dillərinin idiomatikasının kontrastiv şəkildə öyrənilməsi müstəsna əhəmiyyətə malikdir. İdiomatikanın bu və ya digər problemi ilə bağlı istər ingilis, istərsə də Azərbaycan dilçiliyində ayrı-ayrılıqda tədqiqatlar aparılmış, dilin idiomatik sisteminin bu və ya digər cəhətləri araşdırılmışdır. Lakin bu dillərin idiomatikası kontrastiv şəkildə hələ araşdırılmamışdır. Bu dissertasiya işində isə indiyə qədər bu sahədə deyilmiş fikir və mülahizələr tənqidi şərh edilir, ilk dəfə olaraq qohum olmayan ingilis və Azərbaycan dillərinin idiomatikasının elmi-nəzəri məsələləri kontrastiv şəkildə öyrənilir.

Tədqiqatın elmi nəzəri əsasları və mənbələri. Tədqiqatda mənbə kimi Azərbaycan və ingilis ədəbi-bədii nümunələrdən istifadə edilmişdir.

Nəzəri baxımdan dissertasiyada qohum və müxtəlif sistemli dillərin müqayisəli, kontrastiv şəkildə araşdırıldığı tədqiqatlara, xüsusilə Y.Arsentyeva, Y.Dolqoplov, N.Lankina, N.Qoqolitsına, V.Vovk, E.Pokrovskaya, L.Kovaleva, A.Rayxşteyn, A.Kunin, A.Rəhimov, A.Axundov, Z.Verdiyeva, M.Adilov, F.Veysəlli, M.Mirzəliyeva, D.Yunusov, B.Hüseynov, K.Abdullayev, İ.Həmidov, Ə.Hacıevanın əsərlərinə istinad edilmişdir.

Tədqiqatın nəzəri və praktik əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəzəri müddəələrindən müxtəlif dillərin kontrastiv idiomatikasının, ingilis və Azərbaycan dillərinin tarixi idiomatikasının, eləcə də tarixi leksikologiyası və leksikoqrafiyasının araşdırılmasında istifadə oluna bilər.

Tədqiqatın nəticələrindən idiomatik lüğətlərin tərtib edilməsində, idiomatika ilə bağlı mühazirə və seminar məşğələlərində, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə və Azərbaycan dilindən ingilis dilinə tərcümə kurslarında, eləcə də ingilis dili üzrə ixtisaslaşan magistrantlar üçün xüsusi kurslarda istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın metodları. Tədqiqatda kontrastiv, təsviri, transformasiya, müşahidə və sistemli təhlil metodlarından istifadə edilmişdir.

Dissertasiyanın apobasiyası. Dissertasiya Azərbaycan Dillər Universitetinin Ümumi dilçilik kafedrasında yerinə yetirilmişdir. Dissertasiyanın ayrı-ayrı hissələrinin yazılması prosesində kafedraya hər il hesabat verilmiş, əsas müddəaları dissertantın çap olunmuş 15 adda məqaləsində əks olunmuşdur. Dissertasiya Ümumi dilçilik və İngilis dilinin leksikologiyası kafedralarının birgə iclasında müzakirə olunmuş və müdafiyyə məsləhət görülmüşdür.

Dissertasiyanın strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə, istifadə edilmiş ədəbiyyatın siyahısından və əlavədən ibarətdir. Dissertasiyanın ümumi həcmi 146 səhifədir. “Giriş”də işin ümumi səciyyəindən bəhs edilir. Birinci fəsildə dilin lüğət tərkibində frazeoloji vahidlərin mövqeyi, idiomların dilin frazeoloji sisteminin bir hissəsi kimi olması və idiomların kontrastiv-tipoloji cəhətdən öyrənilməsi məsələləri araşdırılır. İkinci fəsildə ingilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin struktur və semantik xüsusiyyətləri tədqiq edilir, onların leksik-grammatik səciyyəsi və tematik qrupları aşkara çıxarılır. Üçüncü fəsildə müxtəlif sistemli dillərdə idiomların ekvivalentliyi və transformasiya məsələləri və idiomların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə transformasiyası yolları müəyyənləşdirilir.

“Nəticə”də tədqiqatda irəli sürülmüş fikirlər ümumiləşdirilir.

Əlavədə ingiliscə-Azərbaycanca qısa idiomlar lüğəti verilir.

Müdafiyyə çıxarılan müddəalar. Müdafiyyə aşağıdakı müddəalar təqdim olunur:

1. İdiomatik ifadələr obrazlı, emosional, ifadəli olur. Onlar bu və ya digər anlayışı daha təsirli və obrazlı şəkildə əks etdirməklə dilin ekspressivliyində, ifadəliliyində mühüm rol oynayırlar.

2. Hər iki dildəki idiomatik ifadələr milli xüsusiyyətlərlə zəngindir. Onların tərcüməsində ən müxtəlif üsullardan istifadə edilməsi də əsasən bu cəhətlə bağlıdır.

3. İdiomatik vahidlər həm kateqorial, həm də qeyri-kateqorial əlamətlərə malikdir.

4. Həyat gerçəklikləri, hadisə və faktları hər bir xalqın dilində və şüurunda obyektiv şəkildə həkk olunduğundan bu reallıqları əks etdirən idiomatik vahidlər də müxtəlif dillərdə eyni məfhumu bildirən müxtəlif sözlərlə ifadə edilir. Ona görə də hər bir xalqın həyat tərzini, düşüncə tərzini öz əksini bu və ya digər şəkildə idiomlarda da tapırıq.

5. İdiomatik vahidlərin formalaşmasında desemantikləşmənin rolu böyükdür. Nominativ funksiyasını itirmiş sözlərin yalnız idiomatik vahidlərin tərkibində qalması bu hadisənin nəticəsi sayılmalıdır.

6. İdiomatik vahidlər sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin məcazlaşması və bununla semantik bütövlük, sabitlik, struktur baxımdan qapalılıq əldə edərək və yeniləşərək idiomatikləşməsi nəticəsində yaranmışdır.

7. İdiomatik ifadələrin dillərarası ekvivalentliyini təmin edən amillərdən biri sabit söz birləşmələrinin metaforik şəkildə işlədilməsidir.

DİSSERTASIYANIN ƏSAS MƏZMUNU

Dissertasiyanın «**İdiomatiklik və onun dilçilikdə öyrənilməsi məsələsi**» adlı birinci fəslə üç bölmədən ibarətdir. Bölmələrdə qoyulan məsələlərin bəzi məqamları haqqında yığcam məlumat veririk.

Birinci bölmədə dilin lüğət tərkibində frazeoloji vahidlərin yeri məsələsindən bəhs edilir. Dilin sistemi həm qrammatik modellərin strukturu, həm də leksik material baxımından müəyyən qanunauyğunluqlar üzərində qurulmuşdur. Bununla bağlı bu qanunauyğunluqların frazeoloji vahidlərə və həmin vahidlərin dilin lüğət tərkibinin formalaşmasına necə təsir etməsi məsələsi meydana çıxır. Hər bir dilin frazeologiyası bu dilin özünəməxsus qrammatik və semantik cəhətlərə malik olmaqla dilin lüğət tərkibindən kənarında mövcud ola bilmir. Başqa sözlə desək, frazeoloji vahidlərlə dilin lüğət tərkibi arasında əlaqə mütləqdir, çünki bu vahidlər ümumiyyətlə dilin leksik-semantik və qrammatik strukturunun bir hissəsidir, dilin yarımsistemlərindən (lüğət tərkibindən) birini təşkil edir. Frazeoloji vahidlərin dilin sistemi ilə əlaqələndirilməsi üçün bu kateqoriyaların qarşılıqlı aspektlərinin dəqiqləşdirilməsi zərurəti vardır.

Məlumdur ki, hər bir sabit söz birləşməsi dil sistemində öz paradiqmatik cəhətlərindən kənarında, yəni frazeoloji korpusun normativ vahidləri kimi qiymətləndirilir. Hər bir frazeoloji vahid fərdi yaranır və bu şəkildə də dilin frazeologiyasına daxil olur. Lakin fərdi vahidlərdən yaranan frazeoloji tərkiblər müəyyən ümumi cəhətlər qazanır və bu cəhətlər də həmin dilin sistemində onların yarımsistem kimi qəbul edilməsini şərtləndirir. Frazeoloji vahidlər dilin bir hissəsi kimi onun əsas xüsusiyyətlərini özündə saxlayır. Məsələn, əgər dildə isimlərin hallanması varsa, frazeoloji tərkiblərdə də müxtəlif hallarda işlənmiş isimlər iştirak edir; əgər hər hansı bir dildə artıqlıq mövcuddursa, bu element frazeoloji birləşmələrin formalaşmasında iştirak edir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin ikinci bölməsində idiomların dilin frazeoloji sistemin bir hissəsi kimi işlənməsindən bəhs edilir. İdiomlar frazeoloji sistemin tərkib hissəsi kimi öyrənilir. Beləliklə, frazeoloji vahidlərin tədqiqi prosesində idiomların öyrənilməsi qaçılmazdır.

Məlumdur ki, frazeoloji vahidlər və əlverişli idiomlar, ümumiyyətlə, hansısa bir hadisə və əhvalatla bağlı yaranıb yayılır. Onlar sərbəst birləşmələrin komponentlərinin ya bir qisminin, ya da hamısının yeni məna kəsb etməsi ilə əlaqədar formalaşır. Sərbəst sintaktik vahidlərin bütövlükdə (bütün komponentlərinin) yeni məna qazanması ilə idiomatik səciyyəli frazeologizmlər meydana gəlir. Bu frazeologizmlərin əlaməti həm də ayrı-

ayrı komponentlərin öz mənalardan uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna bildirmək üçün bir-birinə qovuşmasıdır. Məsələn, ing. *to wash one's dirty linen in public* - “evin sirrini yaymaq”, *to vanish into thin air* - “yağlı əppək olub göyə çıxmaq”; azərb. *Yumurtadan yun qırmaq, kürkünü sudan çıxarmaq*.

It's true that she's been dead for ages and it seems a pity to take up old scandals and wash a lot of dirty linen in public; but the fact remains that all Driffield's greatest books were written when he was living with her. (S. Maugham) “Bu həqiqətdir ki, o uzun müddətdir ölüb, köhnə qalmaqalları yada salmaq və **evin sirrini yaymaq** işə təəssüf doğurur. Lakin onun ən böyük əsərlərinin Driffildin onunla yaşadığı dövrdə yazılması bir faktir”.

Mənaca tamamilə qovuşmuş olan bu vahidlərin ayrı-ayrı komponentləri yalnız bütövün tərkibində ümumi mənanın ifadəsinə xidmət edir.

He pulled himself together quickly. They were at their wit's end. The soldiers will keep their eyes open in the country where the blacks are known to be hostile cümlələrindəki *pull together, at wit's end* və *keep eyes open* söz birləşmələrinin komponentləri öz müstəqil mənalardan uzaqlaşmış, frazeoloji qovuşmada tamamilə başqa bir mənanın meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Həmin sözlər birləşmələrin tərkibində müvafiq olaraq “özünü ələ almaq”, “çaş-baş qalmaq” və “ayıq-sayıq olmaq” mənalарının yaranmasına gətirib çıxarmışdır.

Dilin müasir vəziyyətində mənaca motivlənməyən frazeologizmlər frazeoloji qovuşma adlanır. Frazeoloji qovuşma sərbəst söz birləşməsindən kəskin şəkildə fərqlənir. Frazeoloji qovuşmaların ən mühüm əlaməti odur ki, müasir dildə işlənməyən bu və ya digər söz, ifadə, birləşmə onların tərkibində işlənə bilər. Məsələn, ing. *once upon a time ... there ...* “biri var idi, biri yox idi ...”, azərb. *Çənəmin çüyü çıxdı; valay vura-vura gəzirdi; vəssalam, şüid tamam; dara-bara salmaq; dodu vermək, sayır-bayır danışmaq*. Belə frazeoloji qovuşmaların etimoloji izahı da çox çətindir. Frazeoloji qovuşmanın əsas əlaməti onun semantik cəhətdən bütövlüydür. Dilçilikdə bu növ frazeoloji vahidlər idiomlar adlanır.

Beləliklə, deyilənləri ümumiləşdirərək demək olar ki, idiomlar onları təşkil edən ayrı-ayrı komponentlərin öz mənalardan uzaqlaşaraq bütöv vahidin tərkibində bir ümumi məna bildirmək üçün bir-birinə qovuşmuş ifadələrdir. Belə ifadələr semantik və sintaktik cəhətdən bölünməzdir. Məsələn, *to bark to the moon* ifadəsi “aya it kimi hürmək” mənasını vermir. Bu ifadə “boş-boşuna danışmaq” mənasında işlənmişdir.

Dissertasiyanın birinci fəslinin üçüncü bölməsində idiomların kontrastiv-tipoloji tədqiqindən bəhs edilir. A.İ.Smirnitski müxtəlif dil faktlarının qarşılaşdırılmasına böyük üstünlük verərək yazır: “Xarici dilin tədrisi baxımından dil faktlarının müqayisəli şəkildə tutuşdurulması böyük maraq doğurur... Müqayisəli metod xarici dilin tədrisi prosesində nəinki həmin dil faktlarını aşkar etmək üçün, həm də hər hansı dilin elmi təhlili və təsviri üçün (eləcə də ana dili üçün) müəyyən əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif dil faktlarının müqayisəsi həmin dillərin spesifik xüsusiyyətlərini dərk və xarakterizə etməyə daha yaxşı imkan verir. Müqayisə üsulu həm də dilin daxili inkişaf qanunlarını aşkar etmək üçün mühüm amillərdən biri sayılır”.¹

Tipoloji tədqiqatlar linqvistik axtarışların sərhədini genişləndirir. Buraya qohum olmayan, müxtəlif sistemli dillər cəlb olunur və bu tədqiqatlar çoxlu sayda dil problemlərini həll etməyə imkan verir. Tədqiqatın obyektinə görə dil tipologiyasının aşağıdakı növlərini fərqləndirmək olar: genetik tipologiya; struktur tipologiya; areal tipologiya; komparativ tipologiya. Komparativ tipologiya dilin öyrənilməsində iki istiqaməti (kontrastiv-komparativ) birləşdirir. Kontrastiv-komparativ tipologiya, bir qayda olaraq, iki dil arasındakı oxşar cəhətlərin müəyyənləşdirilməsi məqsədinə münasibətdən asılı olmayaraq, həmin dillərin müqayisəsindən bəhs edir.²

Müxtəlif dillərin idiomatik sisteminin tipoloji təhlili bu vahidlərin oxşar və fərqli struktur tiplərini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Təkcə ingilis və Azərbaycan dillərində işlənən idiomatik vahidləri struktur baxımdan qarşılaşdırmaqla bir sıra maraqlı cəhətlər ortaya çıxır. Bu dillərə məxsus idiomatik sistemdə bir sıra oxşar cəhətlər diqqəti cəlb edir. Məsələn, hər iki dildə eyni bir idiomatik vahidin müxtəlif struktur növünə rast gəlirik: 1) Hər iki dildə söz sırasına görə fərqlənən idiomatik vahidlər mövcuddur. Məsələn, ing. *to cross the t's and dot the i's* – *to dot the i's and cross the t's* “məsələni bitirmək”, *to keep a straight face* – *to keep one's face straight* “gülməməyə çalışmaq”; azərb. *ağzını açıb gözünü yummaq* – *gözünü yumub ağzını açmaq*; 2) Bir sıra idiomatik vahidlərin komponentləri bütövlüyə və mənaya xələl gətirməməklə başqa sözlərlə əvəz oluna bilir. Məsələn, ing. *to shut* (yaxud *to close*) *one's eyes to*

¹ А.И.Смирницкий. К методике сопоставительного изучения языков. «Иностранные языки в школе», 1953, № 2, с.3.

² D.N.Yunusov, L.Xanbutayeva. Comparative Typology of the English and Azerbaijani Languages. Baku: “Mutarjim”, 2008, p.10-12.

someting “nəyəsə göz yummaq” *to be stony* (yaxud *flat*) *broke* “pulsuz olmaq”; azərb. *qan beyninə* (yaxud başına) *vurmaq*, *ağzına çullu* (yaxud *qulaqlı / qullı*) *dovşan sığmır / (yaxud girmir / yerləşmir)*; 3) Hər iki dildə elə idiomatik vahidlər də müşahidə edilir ki, onların idiomatik variantları, struktur sinonimləri yoxdur və komponentlərində hec bir əvəzlənmə mümkün olmur. Məsələn, ing. *to kick the bucket* “ölmək”, *to smell a rat* “təhlükəni hiss etmək”; azərb. *qara yaxmaq*, *üz vurmaq*, *əl qaldırmaq*; 4) Həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərinin bəzi idiomatik birləşmələrinin tərkibində arxaizmlər də müşahidə edilir. Məsələn: ing. *at bay* “çıxılmaz vəziyyətdə”, *hue and cry* “təqib”, *in a trice* “bir anda”, *tit for tat* “qana-qan”, *to leave somebody in the lurch* “kimisə darda, təhlükə anında qoyub qaçmaq”; azərb. *Cinni Cəfər qoşunu*; *Mazandaran çaqqalı*; *gəldik çatdıq Mərəndə*; *Burada mənəm, Bağdadada kor xəlifə*; *Həsən də qəlyan çəkir, Hüseyin də qəlyan çəkir*; *qədir ağacı əkmək*; *ilanı Seyid Əhməd əlilə tutmaq*; *Bu həna o hənadən deyil*; *xoruzun quyruğu görünmək*; *Vəleylidə qalmaq*.

Azərbaycan dilindən gətirilmiş belə idiomları ingilis dilinə tərcümə etmək, onların bu dildə qarşılığını tapmaq çox çətinidir.

İngilis və Azərbaycan dillərinin idiomatik sisteminin tipoloji müqayisəsi idiomların qrammatik təşkilində və struktur cəhətdən formalaşmasında bir sıra ciddi fərqləri aşkara çıxarmağa imkan vermişdir. Həmin fərqləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar: 1) Hər iki dildə bir sıra feli idiomatik vahidlərin tərkibində predikativ söz birləşmələri çıxış edir. Lakin idiomatik vahidlərdə predikativ söz birləşmələri ingilis dilində budaq cümlə formasında, Azərbaycan dilində isə feli bağlama şəklində təzahür edir. Müq. et: ing. *Don't count the chickens before they are hatched* “cücəni payızda sayarlar”, *to take the hair of the dog that bit you* “iti öldürənə sürütləyərlər”, *to bite the hand that feeds you* “çörək verən əli kəsmək”; azərb. *qaz vurub qazan doldurmaq*, *əl açıb yalvarmaq*; 2) İngilis dilinin idiomatik sistemində feli komponent idiomatik birləşmənin önündə (*not* inkar ədatı iştirak edən tərkiblər istisnadır) işlədilir, Azərbaycan dilində isə bu komponent bu tipli birləşmələrin sonunda gəlir. Müq. et: ing. *to pay through the nose* “çox pul ödəmək”; azərb. *başə düşmək*, *qulaqardına vurmaq*; 3) İngilis dilindən fərqli olaraq Azərbaycan dilində feli komponent idiomatik birləşmənin daxilində də işlənə bilər: *gah başına döyür*, *gah dizinə*; *gah nala döymək*, *gah mixa*. Bundan başqa, Azərbaycan dilində idiomatik kontaminasiya hadisəsini də müşahidə etmək mümkündür. Bu zaman iki və daha artıq idiomatik vahid komponentlərinin

ixtisarı ilə bir birləşmə kimi formalaşır: *Dolanıb başına dönər fələklər* (Vidadi), *baş-beynini aparmaq, əldən-ayaqdan düşmək*.

Birinci misalda *başına dönmək* və *başına dolanmaq* ifadələrində ismi komponentin biri (*başına* sözü) ixtisar olunmuş, ikinci misalda *başını aparmaq* və *beynini aparmaq*, üçüncü misalda *əldən düşmək* və *ayaqdan düşmək* ifadələri kontaminasiyaya uğramışdır. İngilis dilində belə hadisə müşahidə edilmir; 4) Azərbaycan dilində bir sıra idiomatik ifadələr təkcə nitq prosesində deyil, həm də dilin bütün sistemində felin həm məlum, həm də məchul növü vasitəsilə formalaşır. Bu iki halda baş verir. Birinci hal onunla səciyyələnir ki, belə ifadələrdə fel həm məlum, həm də məchul növdə işlənir: *gününü göy əskiyə bükmək – günü göy əskiyə bükülmək, paxırını açmaq – paxırı açılmaq*. Belə birləşmələri eyni idiomatik vahidin müxtəlif struktur növü kimi qiymətləndirmək olar. İkinci halda isə dilin məchul növündə idiomatik vahid məlum növdəkindən tamamilə fərqli semantikaya malik olur. Müq. et: *əl açmaq* “dilənmək”, “yalvarmaq” mənalarında - *əli açılmaq* “azad olmaq” mənasında. Belə birləşmələr ayrı-ayrı idiomatik vahidlərdir, çünki onlar tamamilə fərqli semantikaya malikdir; 5) Azərbaycan dilində bəzi idiomatik ifadələrin tərkibində feli komponent həmin idiomatik ifadənin ismi hissəsi olan vasitəsiz tamamlıqla işlənir. Bu hal sərbəst söz birləşmələrində mümkün deyil. Məsələn, *gün ağlamaq* (“gələcəyin qayğısına qalmaq” mənasında). İngilis dilində isə feli komponent həm idiomatik ifadələrdə, həm də sərbəst söz birləşmələrində vasitəsiz tamamlıqla işlənir. Məsələn, *to speak daggers* “qəzəblə danışmaq” (idiomatik ifadə), *to speak English, French, many languages* “ingiliscə, fransızca, bir çox dillərdə danışmaq” (sərbəst söz birləşmələri); 6) Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində tabelılıq söz birləşmələri əsasında yaranmış feli idiomatik vahidlərlə yanaşı, tabesizlik söz birləşmələri əsasında yaranmış feli idiomatik vahidlər də işlədilir, məsələn: *to cut and run* “tələsik qaçmaq”. Azərbaycan dilində bu tipli idiomatik ifadələr yoxdur; 7) Azərbaycan dilində idiomatik birləşmənin ismi komponentinin hal şəkilçisinin dəyişməsi ilə birləşmənin semantikasi da dəyişir, yəni yeni idiomatik ifadə yaranmış olur: *göz olmaq, gözü olmaq, gözdə (qulaqda) olmaq, gözdən olmaq* və s. Bu dörd idiomatik vahidin hər birinin öz semantikasi vardır; 8) İngilis dilində bəzi idiomatik ifadələrin qrammatik formaları və qrammatik mənaları analitik yolla, yəni müəyyən sözlərin köməyi ilə formalaşır, Azərbaycan dilində isə belə birləşmələr sintetik yolla – şəkilçilər vasitəsilə yaranır. İngilis dilində idiomatik vahidlərin feli komponenti ismi komponenti ümumi halla idarə edir, onlar arasında qrammatik münasibətlər sözünülər vasitəsilə ifadə oluna bilər.

Azərbaycan dilində isə belə birləşmələrin feli komponenti digər komponentləri ismin bütün halları ilə idarə edir, onlar arasında qrammatik münasibətlər hal şəkilçiləri ilə reallaşır. Məsələn, ing. *to be up in arms* “döyüşə hazır olmaq”, *without turning eyelashes* “əsəbiləşmədən”, *with one's feet foremost* “bir ayağı qəbirdə”, *out of head* “fikirləşmədən”, *by the skin of one's teeth* “tükədən asılı”; azərb. *başına daş salmaq, əl çəkmək, əldən vermək, üzü dönmək, göz qoymaq, gözünü sıxmaq, başında çanaq sınmaq, gözə gəlmək, üz vermək, üzə salmaq, başdan eləmək*.

Müxtəlif dillərin idiomatik sisteminin tipoloji təhlili belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, müxtəlif dillərdə bir sıra idiomatik vahidlər müəyyən məqamlarda struktur-semantik oxşarlıq təşkil edir, müəyyən məqamlarda isə qrammatik təşkil və struktur formalaşma baxımından fərqlənir. Belə idiomatik vahidlər sırasına məna və üslubi çalarına, komponentlərinin tərkibi və struktur-qrammatik təşkilinə görə oxşar və fərqli sabit birləşmələri aid etmək olar. Belə birləşmələrin təşkilindəki oxşarlıq onların obrazlılığının ümumdil xarakteri ilə şərtlənir.

Dissertasiyanın «**İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin stuktur-semantik xüsusiyyətləri**» adlı ikinci fəslə iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə ingilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin leksik-qrammatik səciyyəindən bəhs edilir.

Başqa dillərdə olduğu kimi, ingilis və Azərbaycan dillərində də idiomatik ifadələrin leksik və qrammatik semantikasi onlarda forma və məzmun birliyi əmələ gətirir. Söz birləşməsi və cümlə strukturu idiomatik ifadələrdə onları təşkil edən sözlərdən biri qrammatik cəhətdən əsas, aparıcı komponent kimi çıxış edir. Əsas komponentin qrammatik mənsubiyyətinə görə idiomatik ifadələrin iki növü vardır: feli və ismi idiomatik ifadələr.

Feli idiomatik ifadələrin struktur təşkilində və semantikasında fel mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, frazeoloji sistemin tədqiqində onların ayrı-ayrı komponentlərinin frazeoloji cəhətdən bağlanması fellərin xüsusi rolu ön plana çəkilir. Alman dilçisi V.Şmidt iki əsas kontekstdə - leksik və sintaktik mühitdə fellərin frazeoloji bağlılığını tədqiq edərkən, belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, frazeoloji cəhətdən məna bağlılığı öz qradasiyasına malik olması ilə səciyyələnir.³ Fellər semantik rəngarəngliyinə görə digər nitq hissələrindən fərqlənir, qrammatik kateqoriyalarının çoxluğu və müxtəlifliyi onların semantik çalarlarını bir qədər də artırır. Bu münasibətlə V.Vinoqradov yazır: “Bütün başqa

³ V.Schmidt. Lexikalishe und aktuelle Bedeutung. Z.Aufl, durchges, Berlin: Academie, Verlag, 1966, S.62.

qrammatik kateqoriyalara nisbətən, felin semantik strukturu daha dolğun və zəngindir. Felin bu xüsusiyyəti onun qrammatik quruluşunun özünəməxsusluğundan asılıdır”.⁴

Fellər idiomatik ifadələrin tərkibində digər nitq hissələri ilə, xüsusən isimlərlə birləşərək idiomların struktur özəyini təşkil edir, cümlədə onların semantikasına və sintaktik funksiyasına təsir edir. İdiomatik ifadələrdə fellər daha çox özlərinin funksional, semantik yükü ilə səciyyələnir. Məsələn, *to close one's eyes* idiomunda zaman göstəricisinin olmaması onun sərbəst söz birləşməsi kimi qiymətləndirilməsinə əsas verir. Azərbaycan dilində feli idiomatik ifadələrdə ad komponenti əvvəl, fel komponenti isə sonra gəlir. İngilis dilində isə “fel + ad” modelindən istifadə olunur. Bu dildə feli idiomatik ifadələrin birinci tərəfi fel, ikinci komponenti isə əsasən isimdən ibarət olduğundan onlarda ümumi məna komponentlərin bütövlükdə mənasından və sintaktik strukturundan asılı olur, predikativ səciyyə qazanır. Onu da əlavə edək ki, həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində feli idiomatik ifadələrin ismi tərəfinin çoxu, fel komponentinin isə hamısı dildə əsasən müstəqil işlənən leksik vahidlərdir: *əlini qana batırmaq* (“to bathe one's hands in blood”), *üstündə yük olmaq* (“to thread on smb's neck”), *gözünə girmək* (“to burst upon the eye”), *dilini saxlamaq* (“to hold one's tongue”), *əldən-ələ keçmək* (“to pass through many hands”) və s. İngilis dilində bir sıra feli idiomatik ifadələr struktur cəhətdən iki variantda çıxış edə bilər: *to hang (hang down) one's head*: *hang* və *hang down* paralelliyyə əsaslanaraq həmin ifadə Azərbaycan dilinə “başını aşağı salmaq, burnunu sallamaq” kimi tərcümə edilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində həm komponentlərin ifadə vasitələri, həm də struktur rəngarəngliyi baxımından ismi idiomatik ifadələr diqqəti cəlb edir. Hər iki dildə ismi idiomatik ifadələrin komponentləri adlardan təşkil olunur, onların struktur-qrammatik mərkəzində isim durur. İngilis və Azərbaycan dillərində ismi idiomatik ifadələr aşağıdakı modellər üzrə formalaşmışdır:

a) “sifət + isim” (“adjective + noun”) modeli üzrə. Dilçilik ədəbiyyatında bu modellər əsasında yaranmış idiomatik ifadələr “sabit epitetlər” adlandırılır və qeyd olunur ki, belə ifadələrin mənası onların yalnız komponentlərinin biri – epitetləri ilə yox, bütün ifadə ilə birlikdə meydana çıxır: ing. *a clear head* (“aydın təfəkkürlü”), *a cool head* (“soyuqqanlı”), *a long face* (“məyus üz”), *pudding face* (“küt sifət”), *hidden hand* (“gizli təsir”), *fishy eyes* (“donuq baxış”), *a private eye* (“şəxsi

⁴ В.В.Виноградов. Русский язык. М., 1972, с.339

detektiv”), *grey hair* (“qocalıq”), *wet behind the ears* (“ağzından süd iyi gələn”), *a wooden head* (“kütbeyin”), *a fresh hand* (“təcrübəsiz”); azərb. *əyri baxış, qızıl qan, qızıl əl, yüngül əxlaq, yumşaq ürək, dumanlı beyin, ala göz, boş baş* və s.

b) “isim + isim” (“noun + noun”) modeli üzrə. İngilis dilində bu model əsasında formalaşmış ifadələr komponentlərinin bir-birinə bağlanma vasitələrinə görə iki formada işlənir:

1) tərəflər arasında heç bir qrammatik vasitə iştirak etmir, məsələn, *dog’s nose* (“pivə”), *parson’s (pope’s) nose* (“qızardılmış quş”), *pudding face* (“mənasız üz”);

2) komponentlər arasında bağlayıcı, yaxud sözünü iştirak edir, məsələn, *neck and crop* (“tələsik”), *head and front* (“hər şeydən əvvəl”), *head and shoulders above smb* (“kimdənsə bir barmaq yuxarı”), *arm in arm* (“qol-qola”), *a finger in the pie* (“bir işdə əli olmaq”), *cheek by jowl* (“yanbayan”), *eyes and no eyes* (“çəp gözlər”), *foot to foot* (“yanbayan”).

c) “isim + zərf” (“noun + adverb”) modeli üzrə. “Zərf + isim” modeli üzrə formalaşmış ifadələrə də təsadüf edilir. Hər iki struktur elmi ədəbiyyatda “adverbial idiomatik ifadələr” də adlanır. Belə idiomatik ifadələr zərf funksiyasında çıxış etməklə hərəkətin əlamətini bildirir: ing. *never batted an eyelash* (“gözünü də yummadan”), *hands down* (“asanlıqla”), *up to the eyes (in debt)* (“borc içində”), *over heads and ears, over smb’s head* (“başından yekə”), *out of smb’s hair* (“heç kəsin qəlbinə toxunmadan”); azərb. *üzü irəli, keyfi yuxarı, başı aşağı, əli aşağı* və s.

ç) komponenti say ilə ifadə olunmuş idiomatik ifadələr: ing. *have two left hands* (“ağır” – ləng adam haqqında), *first hand* (“birinci əl”), *two heads are better than one, four eyes see more than two* (“ağıl ağıldan üstündür”), *bear (carry or have) two faces under one hood* (“ikiüzlü olmaq”) və s.; azərb. *birdə alacağı yox, beşdə verəcəyi; yeddi arxa dönəni; bir dəyənin olunca, min yeyənin olsun; qırx quldur* və s.

Dissertasiyanın ikinci fəslinin ikinci bölməsində İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin tematik qruplarından bəhs edilir.

İdiomların semantik xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edən mürəkkəb dilçilik məsələlərindən biridir. Mürəkkəblik idiomun mənasının onun komponentlərinin leksik mənalardan fərqlənməsi və fərqlənmə səbəblərindən doğur. İdiomu təşkil edən komponentlər bir-biri ilə müxtəlif semantik münasibətlərdə olur. Komponentlərin sayı artdıqca semantik münasibətlərin dairəsi genişlənir. “Frazologizmləşmə prosesinin nəticəsində sərbəst söz birləşmələrinin komponentləri öz mənalərini itirir

və birləşərək bütöv bir mənanın meydana çıxmasına xidmət edir. Bununla da, yeni keyfiyyətli bir dil vahidi yaranmış olur”⁵

Frazeologizmlərin, o cümlədən də idiomların komponentlərinin öz mənalərini itirməsi, yaranmış dil vahidinin bütün komponentlərinin semantik əlaqə və münasibətlər zəminində tam təşkil edərək yeni məna kəsb etməsi mürəkkəb səciyyə daşıyır. Burada komponentlərin ayrılma qruplarıdakı mənalər, onların bir-biri ilə semantik bağlılığı da, şübhəsiz, yeni mənanın yaranmasında müəyyən rol oynayır. Əks təqdirdə, dilin hər bir leksik vahidi əsasında idiomlar yaratmaq mümkün olardı. İdiomlar əsasında aparılmış tədqiqatlar isə göstərir ki, idiomatik birləşmələrdə işlənən leksik vahidlər müəyyən qruplar şəklində birləşə bilər. Müxtəlif sistemli dillərdə həmin xüsusiyyət özünü, demək olar ki, eyni şəkildə göstərir və ondan irəli gəlir ki, idiomatik vahidin yaranması müxtəlif dil kollektivlərində eyni prosesə məruz qalır. Bu, dil vahidinin hazır şəkildə nitqdə sabitləşməsi və möhkəmlənməsi prosesidir.⁶

İngilis və Azərbaycan idiomlarının müqayisəli tədqiqi onların öz ətrafında tematik qruplar formalaşdırma imkanlarını üzə çıxarır. Tematik cəhətlər üzrə tədqiqat semantik xüsusiyyətləri, idiomun komponentləri arasındakı daxili əlaqələri, idiomların yaranma mənbələrini üzə çıxarmağa imkan verir. Zənnimizcə, idiomların tematik qruplarının aşağıdakı kimi fərqləndirilməsi doğru olardı:

1. İnsanın hərəkəti, fəaliyyəti və vəziyyətini ifadə edən və tərkibində bədən üzvlərinin adları olan idiomlar. Məsələn: *to cram (ram yaxud thrust) smth down smb's throat* “öz fikrini başqasına güc ilə qəbul etdirmək”, *what is bred in the bone will not go out of the flesh* “qozbeli qəbir düzəldər”, *one's heart is breaking* “ürəyindən qara qanlar axır”, *to pay through the nose* “çoxlu pul ödəmək”;

2. Heyvanlara xas keyfiyyət, əlamət, hal, təzahür bildirən və tərkibində heyvan adları bildirən sözlər olan idiomlar. Məsələn: *cry wolf too often* “yalançının evi yandı, heç kim inanmadı”, *it is the last straw that breaks the camel's back* “artıq tamah baş yarar”, *let sleeping dogs lie* “arı yuvasına çöp uzatma”, *can the leopard change his spots?* “qozbeli qəbir

⁵ М.М. Мирзалиева. Тцрк дилляри фразеолозийасынын нязари проблемляри. Баки, Азярбайъан Енстиклопедийасы, 1995, с.92.

⁶ Ройзензон Л.И., Шугурова З.А. Теоретические проблемы компаративной фразеологии и лексикографии // Вопросы фразеологии и составления фразеологических словарей. Баку, Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, с.14.

düzəldər”, *first catch your hare then cook him* “hoppanmamış hop demə”, *that is a horse of another colour* “bu – tamam başqa məsələ”;

3. Su ilə, su mənbələri ilə bağlı olan və tərkibində həmin anlayışları bildirən sözlər olan idiomlar. Məsələn: *to sail one's own boat* “müstəqil hərəkət etmək”, *to nail one's colours to the mast* “inadkarlıq göstərmək, geri çəkilməmək”, *to be between the devil and the deep sea* “çıxılmaz vəziyyətdə olmaq”, *to be at sea* “çaşqınlıq içində olmaq”, *still waters run deep* “suyun lal axanı, adamın yerə baxanı”;

4. Hərbi işlə bağlı olan idiomlar. Məsələn: *to fight shy of smb* “kimdənsə uzaq olmaq”; *to let loose the dogs of war* “müharibəni başlamaq”, *to sheathe the sword* “müharibəni dayandırmaq”, *to bury the hatchet* “sülh bağlamaq”, *to dig up the hatchet / to take up the hatchet* “müharibəni başlamaq”.

Qeyd olunanlar tematik qrupların yalnız bir qismini təşkil etsə də, semantik qrupların müxtəlifliyi və rəngarəngliyi haqqında müəyyən məlumat verir.

Dissertasiyanın «**İdiomların transformasiyası yolları**» adlı üçüncü fəslə iki bölmədən ibarətdir. Birinci bölmədə müxtəlif sistemli dillərdə idiomların ekvivalentliyi və transformasiyası məsələlərindən bəhs edir.

Müxtəlif sistemli dillərdə eyni kateqoriyadan olan vahidlərin qarşılıqlarının müəyyənləşdirilməsi ilk növbədə bu vahidlər arasında uyğunluqlar və uyğunsuzluqları aydınlaşdırmağı tələb edir. Kontrastiv tədqiqatlar belə dillərdə qarşılaşdırıla və ya bir-birini əvəz edə biləcək vahidləri müəyyənləşdirməyə imkan verir.

Hər bir dilin lüğət fondunda idiomatik ifadələr özünəməxsus yer tutur. Qeyd etmək lazımdır ki, idiomatik ifadələr müxtəlif sistemə malik olan dillərdə əsasən fərqli struktura və semantikaya malik olsa da, onların bir qisminə müəyyən uyğunluq, yaxınlıq da müşahidə edilir.

Tərcüməşünaslıqda ekvivalentlik məsələsi, bədii tərcümədə ekvivalentlik həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. Tərcüməşünaslığa aid tədqiqatların əksəriyyətində bu məsələ müxtəlif aspektlərdən işıqlandırılmışdır. Adekvatlıq, ekvivalentlik və uyğunluq məsələləri barədə müvafiq elmi ədəbiyyatda ətraflı məlumat vardır. A.D.Şveysərə görə, ekvivalentlik ilkin məlumatların mənbə dilin daşıyıcılarına göstərdiyi təsirlə bütün əhəmiyyətli cəhətlərinə görə eyniliyidir.⁷

⁷ А.Д. Швейцер. Теория перевода. Статус, проблемы, аспекты. М.: «Наука», 1988, с.92-96

Müxtəlif dillərdəki idiomatik ifadələrin ümumi səciyyə daşması və müəyyən məqamlarda struktur-semantik oxşarlıq təşkil etməsi dilçilik ədəbiyyatında “dillərarası ekvivalentlik” kimi qiymətləndirilir.⁸ Buraya mənə və üslubi çalarına görə oxşar, komponentlərin tərkibi və struktur-qrammatik təşkili cəhətdən uyğun gələn sabit birləşmələr daxildir.

Hər hansı gümana gəlməyən və ya çətin baş tutan işdən bəhs edilərkən ingilis dilində *when pigs fly, castles in the air, if ifs and ans were pots and pans* və *if the sky falls, we shall catch larks* idiomlarından istifadə edilir. Bu idiomları Azərbaycan dilinə hərfən müvafiq olaraq “donuzlar uçanda”, “havada qəsrlər”, “əgər əgərlər və vələr çaydan və qazan olsa”, “səma nə vaxt yerə enərsə, torağayları da o vaxt tutarıq” kimi tərcümə etmək olar. Lakin, göründüyü kimi, Azərbaycan dilində belə ifadə və ya idiom yoxdur. Deməli, bu idiomlar Azərbaycan dilinə tərcümə deyil, transformasiya edilməlidir. Başqa sözlə, həmin idiom Azərbaycan dilində onun semantikasına uyğun idiomla əvəz edilməlidir. Azərbaycan dilində bu məqamda *dəvənin quyruğu yerə dəyəndə* idiomundan istifadə olunur. Komponent oxşarlığı tam aradan qaldırılsa da, transformasiya zamanı semantik ekvivalentlik əldə olunur.

Milli xüsusiyyətlərin əks olunduğu və müəyyən məkan, zaman və tarixi faktlarla bağlı idiomların tərcüməsi çətinlik törədir, ona görə də belə idiomları çox zaman izahlı şəkildə tərcümə etmək lazım gəlir. Müq. et: *to send smb. to Coventry* - “kiminləsə ünsiyyəti kəsmək”, *to come Yorkshire over somebody* - “kimisə aldatmaq”, *to put somebody in the cart* - “kimisə pis vəziyyətə qoymaq”, *to sit above the salt* - “cəmiyyətdə yüksək mövqə tutmaq”, *to beat the air* - “boş-boşuna çalışmaq” və s.

Belə idiomların Azərbaycan dilində qarşılığını tapmaq, onların tərcüməsində adekvatlığa nail olmaq üçün müvafiq transformasiya yollarından istifadə edilir.

Dissertasiyanın üçüncü fəslinin ikinci bölməsində idiomların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə transformasiyası yollarından bəhs edilir. Bu bölmədə idiomların ingilis dilindən Azərbaycan dilinə transformasiyası zamanı qarşıya çıxan bu və digər problemlər araşdırılır, onların həlli yollarının tapılmasına cəhd edilir.

İngilis və Azərbaycan dillərində işlənən idiomatik vahidlərin kontrastiv təhlili onların struktur cəhətdən oxşar və fərqli cəhətlərini aşkara

⁸ Ю.А.Долгополов. Сопоставительный анализ соматической фразеологии. АКД, Казань, 1973, с.12.

çıxarmağa, ingilis dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə prosesində ortaya çıxan bir sıra məsələlərə aydınlıq gətirməyə imkan verir. A.B.Kunin, H.N.Amosova, Y.İ.Retsker, T.Q.Levitskaya, A.F.Fiterman, A.V.Fyodorov, V.N.Krupnov və başqalarının tədqiqatlarında da göstəriləndiyi kimi, ingilis frazeoloji vahidlərinin başqa dillərə tərcüməsi mühüm linqvistik problemlərdəndir. Bu sahədə müəyyən işlər görülsə də, bir sıra vacib məsələlərin həllinə hələ də ehtiyac duyulmaqdadır.

Məlumdur ki, başqa dillər kimi, ingilis dilinin də idiomatik sistemi bu dilin milli özünəməxsusluğunu əks etdirir, məna zənginliyi və üslubi rəngarəngliyi ilə fərqlənir.

İngilis dilində idiomatik birləşmələrin Azərbaycan dilinə düzgün tərcüməsinə nail olmaq üçün bu dilin incəliklərini bilmək, ingilis xalqının məişətinə, həyat tərzinə yaxından bələd olmaq lazımdır, çünki tərcüməsi çətinlik törədən ifadələr daha çox məişətlə bağlı olur. Məsələn, *And with a great effort he tottered in through a long window and sank into old Jolyon's chair*" (J.Galsworthy) cümləsindəki *long window* ifadəsi Azərbaycan dilinə "uzun pəncərə" kimi deyil, "aynalı qapı" kimi tərcümə olunmalıdır. Cümləni isə bütövlükdə belə tərcümə etmək olar: "O, səndələyə-səndələyə **aynalı qapıdan** güclə içəri keçib qoca Coulyonun kürsüsündə əyləşdi".

Tərcümə zamanı obyekt dildə mənbə dildəkinə oxşar idiomaların seçilməsinin zəruriliyi barədə fikrin xeyli tərəfdarları vardır. Bu problemin həllinin mürəkkəbliyi nəinki germanistika, türkologiya və rus dilçiliyi qarşısında dayanır, o eləcə də ümumdil xarakteri daşıyır. Beləliklə, ingilis idiomalarını Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən adekvatlıq problemi daha qabarıq görünür. Məsələn, *The pot calls the kettle is black* ingilis atalar sözünə Azərbaycan dilində "Kor kora kor deməsə, bağı çatlar" atalar sözü, yaxud ingilis *There is a life in the old dog yet* ifadəsinə Azərbaycan dilində "Hələ canında su var" uyğun gəlir.

Bizə belə gəlir ki, bu nümunələrin tərcüməsində idiomatik konstruksiyaların ifadəliliyi, emosionallığı, semantik yükü qorunub saxlanmışdır. Onları adekvat tərcümənin ideal nümunələri hesab etmək olar. Hər iki nümunənin tərcüməsində mənbə dilin daşıyıcılarının spesifik milli xüsusiyyətləri ilə bağlı leksik vahidlər kifayət qədər düzgün tapılmışdır.

A fly in the ointment – *milçək bir şey deyil, amma ürək bulandırır*, *it's raining cats and dogs* – *elə yağış yağır, tut ucundan qalx göyə* birləşmələri analogi tərcümə nümunələri sayıla bilər. Lakin bir çox hallarda obyekt dilin daxili ehtiyatları tam idiomatik tərcümə üçün material vermir.

Belə hallarda tərcümədə kalka yolu ilə tərcüməyə müraciət olunur. İdiomatik vahidlərin kalka edilməsində mənbə dilin idiomatik birləşmələrini təşkil edən komponentlərə görə müəyyən edilir. Məsələn, *The moon is not seen when the sun shines* idiomunun Azərbaycan dilinə kalka üsulu ilə tərcüməsində (“Gün çıxanda ay görünməz”) mənbə dildəki ekpressivlik tam həcmdə saxlanmışdır.

Müşahidələr göstərir ki, bəzi idiomatik ifadələrə araşdırdığımız dillərdən yalnız birində təsadüf edilir. Digər dildə onu analogi vasitələrlə vermək mümkün olmur. Məsələn: ing. *Carry coals to Newcastle* (“Nyukasla kömür daşımaq”), azərb. *Naxçıvana duz aparmaq*.

İngilis və Azərbaycan dillərinin idiomatik sisteminin kontrastiv təhlili aşağıdakı nəticələrə gəlməyə əsas verir:

1. Hər iki dildə ismi idiomatik ifadələr aşağıdakı modellər üzrə formalaşmışdır: a) “sifət + isim”, b) “isim + isim”, c) “isim + zərflər”, ç) sayın iştirakı ilə.

2. Hər iki dildəki idiomatik ifadələr milli xüsusiyyətlərlə zəngindir. Onların tərcüməsində ən müxtəlif üsullardan istifadə edilməsi də əsasən bu cəhətlə bağlıdır.

3. İdiomatik vahidlər həm kateqorial, həm də qeyri-kateqorial əlamətlərə malikdir. Onların kateqorial əlamətlərinə diferensiallıq, qeyri-kateqorial əlamətlərinə isə üslubi çalarlıq, ekpressiv-emosional ifadəlilik xasdır. Kateqorial əlamətlər idiomatik vahidlərin dildə mövcudluğunun təminatçısı kimi çıxış edirsə, qeyri-kateqorial əlamətlər onları yalnız müşayiət edir.

4. İdiomatik vahidlərin formalaşmasında desemantikləşmənin rolu böyükdür. Nominativ funksiyasını itirmiş sözlərin yalnız idiomatik vahidlərin tərkibində qalması da bu hadisənin nəticəsidir. Bu mənada idiomatik vahidləri dilin ən qədim laylarına məxsus söz və ya mənaların sığındığı etibarlı mənbə və ya “zəngin yataq” adlandırmaq olar.

5. İdiomatik vahidlər sözlərin, söz birləşmələrinin və cümlələrin məcazlaşmaqla semantik bütövlük, işlənmə sabitliyi, struktur qapalıq əldə etməsi və bununla da yeniləşərək idiomatikləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Bu proses ingilis və Azərbaycan dillərinin müxtəlif inkişaf mərhələlərini – təşəkkül, keçid və sabitlik mərhələlərini əhatə edir. İdiomatik vahidlərin semantik bütövlük dərəcəsi bu mərhələlərlə bağlıdır.

6. İngilis idiomatik vahidlərinin Azərbaycan dilinə transformasiyası zamanı adekvatlığa nail olmaq üçün aşağıdakı tərcümə üsul və növlərindən istifadə olunur: 1) ekvivalent tərcümə, 2) analogi tərcümə, 3) təsviri

tərcümə, 4) antonimik tərcümə, 5) kalka yolu ilə tərcümə, 6) kombinasiya üsulu ilə tərcümə.

7. İdiomlar həm söz, həm söz birləşmələri, həm də cümlə səviyyəsində məcazlaşmaya məruz qalıb semantik bütövlük qazanmış, vahid şəkildə birləşmiş, daşlaşmış, dildə hazır vəziyyətdə mövcud olan və bir dildən başqa dilə dəqiq tərcümə edilməyən sabit dil vahidləridir.

Dissertasiyanın əsas müddəaları aşağıdakı dərəcə olunmuş elmi məqalələrdə öz əksini tapmışdır:

1. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatiklik və onun öyrənilməsi vəziyyəti // Elmi Xəbərlər. *Azərbaycan Dillər Universiteti*. Bakı, 2004, № 5, s.108-113.

2. Frazeologiyada idiomların yeri məsələsinə bir baxış // Tədqiqlər. *AMEA-nın Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu*. Bakı, 2006, №3, s.71-77.

3. К вопросу о разработке структурных сходств и различий между английскими и азербайджанскими идиоматическими выражениями // Elmi Axtarışlar. *XXIII. AMEA-nın Folklor İnstitutu*. Bakı: «Səda», 2006, s.15-19.

4. English Idioms and Their Sources // Elmi Xəbərlər. *Azərbaycan Dillər Universiteti*. Bakı, 2006, № 1, s.149-153.

5. Dillərarası idiomatik ekvivalentlik haqqında // Elmi Xəbərlər. *Azərbaycan Dillər Universiteti*. Bakı, 2006, № 5, s.96-99.

6. О переводе английских идиоматических выражений на азербайджанский язык // Актуальные проблемы изучения гуманитарных наук. *Бакинский Славянский Университет*. III выпуск, Баку: «Мутарджим», 2006, с.54-56.

7. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin struktur-semantik xüsusiyyətləri // Elmi Xəbərlər. *Azərbaycan Dillər Universiteti*. Bakı, 2007, № 3, s.127-133.

8.İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin semantikasına haqqında // Elmi Xəbərlər. *Azərbaycan Dillər Universiteti*. Bakı, 2008, № 1, s.118-124.

9. İngilis və Azərbaycan dillərində idiomatik ifadələrin metaforik səviyyədə işlədilməsi haqqında // Dil və ədəbiyyat. *Bakı Dövlət Universiteti*, Bakı, 2008, № 1(61), s.54-56.

10. Об идиомах в американском варианте английского языка // Вопросы гуманитарных наук. М.: «Компания Спутник +», 2008, № 1(34), с.123-126.

11. İdiomların kontrastiv-tipoloji tədqiqi haqqında (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // Dil və ədəbiyyat. *Bakı Dövlət Universiteti*, Bakı, 2009, № 1, s.54-57.

12. Müxtəlif sistemli dillərdə idiomların tərcüməsində ekvivalentlik məsələləri (ingilis, Azərbaycan və rus dillərinin materialları əsasında) // «Xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri» II Respublika elmi konfransının materialları (21-22 may 2009-cu il). Bakı, «ADU Nəşriyyatı» MMC, 2009, s.172-182.

13. Müxtəlif sistemli dillərdə idiomların transformasiya yolları haqqında (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // «Ümummilli lider Heydər Əliyevin sərəncamı ilə ali məktəbimizə universitet statusu verilməsinin 10 illiyinə həsr olunmuş xarici dillərin tədrisinin aktual problemləri» III Respublika elmi konfransının materialları (15-17 aprel 2010-cu il). Bakı, «ADU Nəşriyyatı» MMC, 2010, s.154-157.

14. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə idiomların işlədilməsinin rolu haqqında (ingilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında) // «Mədəniyyətlərarası dialoq: Linqvistik, pedaqoji və ədəbi aspektlər» Beynəlxalq konfransının materialları (25-27 noyabr 2010-cu il). Bakı, ADU, «Mütərcim», 2010, s.237-239.

15. On the Importance of Usage of Idioms in Communication // «Глобальный научный потенциал» научно-практический журнал, №5 (14), Санкт-Петербург, 2012, с.9-12.

ИДИОМАТИЧНОСТЬ В АНГЛИЙСКОМ И АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ И ПУТИ ТРАНСФОРМАЦИИ ИДИОМ

РЕЗЮМЕ

Диссертация посвящена изучению идиоматичности в английском и азербайджанском языках и пути трансформации идиом.

Данная научная работа состоит из введения, трех глав, заключения, списка использованной литературы и приложения.

Во введении обосновываются актуальность выбора темы и научная новизна, подчеркивается теоретическая и практическая значимость материалов исследования.

Вместе с тем определяются объект и предмет исследования, выдвигаются цель и задачи, методы исследования, отмечаются его научно-теоретические основы, описывается структура диссертации, а также перечисляются положения, вносимые на защиту.

В первой главе «Идиоматика и изучение его в лингвистике» рассматриваются место фразеологических единиц в словарном составе языка, идиомы как часть фразеологической системы языка и контрастивно-типологическое исследование идиом.

Во второй главе «Структурно-семантические особенности идиоматических выражений в английском и азербайджанском языках» освещаются лексико-грамматические особенности и тематические группы идиоматических выражений в английском и азербайджанском языках.

В третьей главе «Пути трансформации идиом» рассматриваются вопросы эквивалентности и трансформации идиом в языках с различными системами, а также пути трансформации идиом с английского на азербайджанский язык.

В заключении диссертации обобщены основные положения и результаты исследования и в приложении дан краткий англо-азербайджанский словарь идиом.

Результаты исследования нашли свое отражение в ряде публикаций. Общий объем исследовательской работы состоит из 146 страниц.

**IDIOMATIC STATE IN THE ENGLISH AND AZERBAIJANI
LANGUAGES AND THE WAYS OF TRANSFORMATION OF
IDIOMS**

SUMMARY

The dissertation is devoted to the study of the idiomatic state in the English and Azerbaijani languages and the ways of transformation of idioms.

The research work consists of the introduction, three chapters, the conclusion and the list of the used literature and literary sources.

The introduction substantiates the choice and actuality of the theme, its scientific novelty, determines theoretical and practical significance of the thesis, methods of the investigation and specifies the structure of the dissertation.

The first chapter «Idiomatics and its Study in Linguistics» deals with the place of phraseological units in vocabulary of the language, idioms as a part of the phraseological system of the language and contrastive-typological investigation of idioms.

In the second chapter «Structural-Semantic Peculiarities of Idiomatic Expressions in English and Azerbaijani» the lexical-grammatical features and themes groups of idiomatic expressions in the English and Azerbaijani languages are studied.

The third chapter «The Ways of Transformation of Idioms» deals with the questions of equivalency and transformation of idioms with different systems and the ways of transformation of idioms from English into Azerbaijani.

In the conclusion the fundamentals and results of the investigation are summarized and a short vocabulary of English-Azerbaijani idioms is given.

The basic results of the thesis have been published in a number of scientific articles. The list of the used literature includes 178 scientific works and articles and total volume of the research work is 146 pages.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ**

БАКИНСКИЙ СЛАВЯНСКИЙ УНИВЕРСИТЕТ

На правах рукописи

ТОФИГ САФАР оглы ГУЛИЕВ

**ИДИОМАТИЧНОСТЬ В АНГЛИЙСКОМ И
АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКАХ И ПУТИ ТРАНСФОРМАЦИИ
ИДИОМ**

**10.02.20 – Сравнительно-историческое и сравнительно-
типологическое языкознание**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по филологическим наукам**

ВАКУ – 2012